

Vyp. II. Izdanie Podolskogo statisticheskogo komiteta. – Kamenets-Podolskiy: Tip. Podol. gubern. pravleniya, 1882. – S. 161-168.

¹⁴ Filinyuk A. H. Zemski povynnosti pid chas viyskovykh postoyiv ta yikh vplyv na hospodarskyy rozvytok Pravoberezhnoyi Ukrayiny na mezhi XVIII – XIX st. / A. H. Filinyuk. // Visnyk Kam-Podil. nats. un-tu im. I. Ohiyenka: ist. nauky / Redkol: V. S. Stepankov (vidp. red.) ta in. – Kamyanets-Podilskyy: Kam-Podil. nats. un-t im. I. Ohiyenka, 2009. – Vyp. 2. – S. 46-56.

¹⁵ Zashkilnyak L. Istoriya Polshchi: Vid naydavnishykh chasiv do nashykh dnev / L. Zashkilnyak, M. Krykun. – Lviv: Lviv nats. un-t im. I. Franka, 2002. – 660 s.

¹⁶ Filinyuk A. H. Mizhnatsionalni vidnosyny v Pravoberezhniy Ukrayini na mezhi XVIII – XIX st. u konteksti politychnykh i sotsialno-stanovykh chynnykiv / A. H. Filinyuk // Nauk. pratsi Kam-Podil. nats. un-tu im. I. Ohiyenka: ist. nauky. – Kamyanets-Podilskyy: Oim, 2010. – Vyp. 19. – S. 158-171.

¹⁷ Ibid. – S. 164-165.

¹⁸ Slobodyanyuk P. Ya. Ukrayinska tserkva: istoriya ruyiny i vidrodzhennya. Naukove vydannya, prysvyachene 2000-littyu Rizdva Khrystovoho / P. Ya. Slobodyanyuk. – Khmelnytsky: Podilske viddilennya IMFE im. M. Rylskoho NAN Ukrayiny, Derzharkhiv Khmelnytskoyi oblasti, 2000. – 266 s.

¹⁹ Ibid. – S. 92.

²⁰ Kohut Z. Korinna identychnosti. Studiyi z rannomodernoyi ta modernoyi istoriyi Ukrayiny / Zenon Kohut. – K.: Krytyka, 2004. – 351 s.

²¹ Holubenko P. Na sluzhbi imperiyi / P. Holubenko // Ukrayina. Nauka i kultura. – 1993. – Vyp. 36-37. – S. 111-124.

²² Titov Yu. P. Istoriya gosudarstva i prava Rossii / Yu. P. Titov. – M.: Prospekt, 2001. – 544 s.

²³ Titov Yu. P. Istoriya gosudarstva i prava Rossii / Yu. P. Titov. – M.: Prospekt, 2001. – 544 s.

УДК: 94(477): 37.0356: 327.2: 655.06

© Вікторія Волошенко
(Київ)

**МОВА НАСИЛЬСТВА:
ДРУКОВАНЕ СЛОВО В ІМПЕРСЬКОМУ
ВОЄННО-ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ЗЛАМІ
XIX – XX ст.**

У статті розглядаються види мілітарної друкованої продукції і соціальні практики, які використовувались у нав'язуванні імперських патріотичних цінностей українському селянству Наддніпрянщини. Вказується роль «мови насильства» у спробах мілітаризації селянської свідомості на зламі XIX–XX ст.

Ключові слова: українське селянство, військово-патріотичне виховання, друкована продукція, література для народу, мова насильства.

В. Волошенко
(Київ)

**ЯЗЫК НАСИЛИЯ: ПЕЧАТНОЕ СЛОВО
В ИМПЕРСКОМ ВОЕННО-ПАТРИОТИ-
ЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ УКРАИНСКОГО
КРЕСТЬЯНСТВА НАДДНЕПРЯНЩИНЫ
НА РУБЕЖЕ XIX – XX вв.**

В статье рассматриваются виды военной печатной продукции и социальные практики, использовавшиеся для привития имперских патриотических ценностей украинскому крестьянству Надднестрянщины. Указывается роль «языка насилия» в попытках милитаризации крестьянского сознания на переломе XIX–XX веков.

Ключевые слова: украинское крестьянство, военно-патриотическое воспитание, печатная продукция, литература для народа, язык насилия.

V. Voloshenko
(Kyiv)

**LANGUAGE OF FORCE: THE WRITTEN
WORD IN THE IMPERIAL MILITARY &
PATRIOTIC EDUCATION OF THE
UKRAINIAN PEASANTRY OF
NADDNIPRYANSHCHYNA AT THE TURN
OF 19th – 20th CENTURIES**

Formation of education system, reforms in army and urban expansion tendencies in late 19th – early 20th centuries were considered to be the engine of the modernization processes in Russian Empire; the above influenced the changes in life and consciousness of the peasantry in Dnieper Ukraine. Controlled education opened for the empire regime a new room for centralization of the control system and encouraged mass mobilization. Important role in the patriotic education of the peasantry belonged to the printed periodical editions of military & historical plot. The article reveals the impact of different types of the printed materials & social practices connected with their distribution on transmission of the empire patriotic values to the Ukrainian peasantry at the turn of 19th – 20th centuries. Based on Basilov's «culture of force» term the author will show the attempts of the implementation of «the language of force» in printed publications that could lead to militarization of the peasantry consciousness.

In the empire historical discourse military idea and dynastical history played the key role to reveal the image of the past. Study of Ukrainian peasantry history became possible starting from the latter half of the 19th century. Establishment of the books distribution, extension of school and out-of-school education facilities promoted the above. The government tightly regulated all ways of books distribution among the peasantry.

The basic types of military printed periodical editions were considered to be cheap popular editions and education literature specially developed for people

by the representatives of the educated social strata. Cheap popular editions were mainly distributed in the markets. Education literature for people became available for the peasants who went to schools, people's libraries, reading rooms or for those who became the buyers of the public bookstores. Such education included school books and out-of-school literature; their target was to interpret the state idea of the history to the peasants. The official basis for peasantry education was acknowledgement of combined education, i.e. religious and patriotic one. Outline of the historical events was to promote formation of adherence to the Orthodox Church, «tsar & motherland» among the peasantry. The authors glorified expansion policy, successful battles, famous Russian generals and heroes originated from ordinary people. The wars were to be associated with the victories, territorial expansion and state glory. Love of country was substituted by loyalty to the tsar's family. Patriotism sounded as militarism and etatism. Propaganda campaign started to be intensified during Russo-Japanese War, celebrations of the 100th anniversary of the victory over French army in 1812 and in the beginning of the First World War. Arrangement of the special popular readings, distribution of military literature were right with implementation of festive ceremonies, divine services, school prayer requests, collecting money for army, etc. Starting from Year 1911 it became common to implement practices of the military education among the country youth. Pro-governmental periodical editions became one more channel for transmission of the «language of force».

Some cheap popular editions had pseudo-patriotic character; the above was obviously demonstrated in the illustrative and text content of the military popular pictures of Russo-Japanese and the First World Wars era. On the other hand, the most popular cheap editions showed to the peasantry a fantasy image of war with obligatory horrors, rages, miracles and underlined opposition of good and wicked powers.

All type of military literature encouraged in its own way the popularity of war and Russian military history among Ukrainian peasantry. But one shouldn't overestimate such popularity because of the several factors. The most important ones were as follows: low education level of the peasantry; system of sales management, cultural & educational schools; peculiarities of the History teaching in basic-level schools. At the same time in spite of the constraint system existence, empire regime didn't have monopoly ideological influence on the peasantry. The representatives of Protestant religious organizations preached pacifism. Politicization and radicalization of national and social movement led to appearance of the competitive image of «motherland», «patriotism» and «heroic deed».

Key words: Ukrainian peasantry, military & patriotic education, printed periodical editions, popular literature, language of force.

Заходи з розбудови системи просвіти, сполучені з реформами армії та урбанізаційними тенденціями, на зламі XIX-XX ст. стають рушієм модернізаційних процесів у Російській імперії, впливаючи на свідомість селянства Наддніпрянської України. Для імперської влади контрольована просвіта, з встановленням нагляду за змістом і способами поширення друкованого слова, утворювала нові можливості централізації системи управління, а у сфері реалізації експансіоністської політики – підготовки швидких масових мобілізацій. Особлива роль у патріотичному вихованні селян, прищепленні їм політичної лояльності до «царя та вітчизни» належала друкованим творам з військово-історичними сюжетами.

В історичній літературі переважно розглядається лише один вид мілітарної друкованої продукції для народу – лубочні видання. Критичні огляди початку XX ст.¹ стали основою пізніших досліджень військового лубка, його ролі у витворенні образу чужого² та поняття «патріотичної культури»³. В українській історіографії окремі аспекти видання мілітарної літератури для народу висвітлені в ході вивчення історії книжкової справи⁴. У статті О.В. Лисенка побіжно розглядається питання патріотичного виховання – відзначається негативний вплив на настрої армії суперечностей між вектором міжнародної політики царського уряду під час Великої війни і патріотичним вихованням народу, базованим на подвигах суворовських «чудо-богатирів» та героїв 1812 р. і 1853-1855 рр., які воювали з французами та англійцями⁵. Вказані дослідження переважно стосуються періоду Першої світової війни. Учасник міжнародного колоквиуму у Санкт-Петербурзі у 1998 р. Ю.І. Басилов відзначив, що війна створила «певну культуру насильства: відбулась мілітаризація всіх соціальних та інтелектуальних складових, починаючи з мови»⁶. На наш погляд, спроби мілітаризації суспільної свідомості розпочалися раніше – із масовим поширенням легітимізованих імперською владою друкованих творів військово-історичної спрямованості як специфічної «мови насильства». Можна погодитись із Є.С. Сенявською, що будь-яка війна розпочинається задовго до її оголошення, якому передують ідеологічна і психологічна обробка населення⁷. У цій статті зроблена спроба дослідити роль різних видів друкованої продукції та пов'язаних з їх поширенням соціальних практик у прищепленні українсько-

му селянству імперських патріотичних цінностей на зламі XIX-XX ст.

В імперському історичному дискурсі мілітарна тематика, поряд із династичною історією, посідала чільне місце у розкритті образу минувшини. Ознайомлення селянства з офіційною версією історії уможлиблюється з другої половини XIX ст. – з усвідомленням в освічених колах суспільства здатності селян сприймати історичні відомості, формуванням мережі сільської шкільної і позашкільної освіти та появою просвітницької «інтелігентної народної літератури», спеціально створеної для народу зусиллями приватних видавців і громадських об'єднань на противагу поширюваним ринковими засобами лубочним виданням.

Прямо чи непрямо, але військово-патріотичному вихованню селянства слугували обидва види літератури для народу. Обидва зазнавали і досить суворої державної цензури, яка корегувала висвітлення воєнної історії. Продавати селянам можна було тільки підцензурні друковані твори за спеціальним дозволом губернатора та місцевого поліцейського начальства, наділеного правом припиняти торгівлю «неблагонадійними» виданнями. Кандидатури завідувачів церковними, шкільними і громадськими бібліотеками-читальнями також затверджували губернатори, а діяльність цих установ контролювала поліція. До 1905 р. фонди книгозбірень дозволялось поповнювати лише тими підцензурними виданнями, які були схвалені Вченим комітетом Міністерства народної освіти.

Списки дозволених для селянського читання книг, а відповідно, й каталоги бібліотек, читалень та книжкових складів обов'язково містили видання мілітарної спрямованості⁸. У середньому книжки з історії становили близько 10% змісту таких каталогів. Так, у 1904 р. серед книг, що розпродавались Катеринославським губернським книжковим земським складом, нараховувалось 138 видань з історії, майже третина їх – мілітарного змісту; ще 24 твори цієї тематики були представлені у відділах дитячої літератури і белетристики⁹.

Офіційно визнаною основою освіти селянства було поєднання релігійно-морального та патріотичного виховання у душі вірності царю і вітчизні. Як зазначалося у програмі для церковноприходських шкіл, учнів треба привчати шанувати всіх, хто «працював на благо батьківщини, жертвував за неї своїм

спокоєм, працею і життям». Із загального ходу історії Росії учні мали усвідомити, що «російська земля потерпала від тяжких бідунів і була близька до загибелі» тоді, «коли занепадала свята віра в народі або коли не було сильної єдиної державної влади», як за часів татарської навали і Смутного часу¹⁰. Місцями пам'яті російської військової слави для учнів та дорослих читачів мали стати Куликовська битва, Північна війна, війна 1812 р., Севастопольська оборона. Героїзації експансіонізму слугували пропоновані для засвоєння теми про приєднання до Москви Новгород та «інших уділів»; війна з Литвою «для захисту православних у західній Русі», взяття Казані та Астрахані, «приєднання» України, «завоювання» Сибіру, «підкорення» Кавказу і Туркестану, події російсько-турецьких військових кампаній та російсько-японської війни. У такому ж ключі виклад подій всесвітньої історії підживлювали «героїчними оповіданнями» про «знаменитих завойовників». Головними героями російської історії виступали Александр Невський (1221-1263), Дмитрій Донской (1350-1389), Дмитрій Пожарський (1577-1642), Александр Суворов (1730-1800) та ін. Селяни мали знати і про глорифікованих «маловідомих» героїв з простолюду – виразників народної підтримки «царя і вітчизни» різних часів: для читання пропонували твори про їх подвиги у мирний час і на війні та героїчну смерть декого з них¹¹.

Селянська лектура з російської історії як історії війн, представниками якої виступали царі, полководці і герої, формувала мову насильства, нав'язуючи образ життя країни, яка повсякчас готувалась до війн, провадила війни та долала їх наслідки. Війну фетишизували як нагоду виявити героїзм. Любов до країни підміняли любов'ю до держави, лояльністю до режиму (царської династії), який, видаючи себе за вітчизну, використовував почуття патріотизму як знаряддя насильства. Патріотизм ставав співзвучним мілітаризму та етатизму. Селян привчали не боятися війни, яка мала асоціюватися з перемогами, розширенням територій, славою держави. Міфологізація минулого моделювала уявлення про майбутнє з неминучістю нових конфліктів. Оспівування великих минулих перемог робило їх взірцем для копіювання.

Після пропагандистської кампанії під час російсько-японської війни апофеозом героїзації минулого стали ювілейні заходи на честь

100-ліття війни 1812 р. Київський видавець П.М. Плахов, який спеціалізувався на випуску військово-патріотичної літератури, у т.ч. й для масового читача (напр., «Суворов, или нежданный гость-благодетель» І.М. Булацеля, 1908 р.), ще у 1910 р. видав серію брошур «Отечественная война 1812 г.»¹². У 1911 р. цар затвердив «Положення про позашкільну підготовку російської молоді до військової служби», в одному з пунктів якого містилася вказівка «розпочати ознайомлення всієї шкільної молоді з найславнішими подвигами російських військ і російських героїв-воїнів». У тому ж році за програмою підготовки до ювілейних святкувань управління Київського навчального округу провело конкурс на складання нарису на тему війни 1812 р. За розпорядженням адміністрації у заходах щодо торгівлі ювілейною літературою брали участь державні та громадські установи міста, зокрема Управління Південно-Західної залізниці поширювало книжки «Отечественная война» Королькова та «1812 год» Богдановича. Окремими брошурами були видані деякі з промов ювілейних народних читань, влаштованих комітетом Педагогічного музею Київського навчального округу. На початку 1912 р. голова Київської повітової управи придбав у видавництві П.М. Плахова набори картин для 17-ти шкіл повіту, кожен з яких коштував 6 руб. і включав: портрет Олександра І, п'ять картин з історії війни 1812 р., чотири картини з епізодами Кримської, Турецької і Японської воєн, портрети полководця Суворова, російських письменників і 20 зображень святих Києво-Печерської лаври¹³. Зміст набору промовистий і з огляду на пропагування історичної тяглості «традицій російської військової слави», і з точки зору поєднання воєнної та релігійної тематики.

Церковне відомство брало найактивнішу участь у ювілейних святкуваннях. Рада Одеського єпархіального Свято-Андріївського братства склала приблизні програми народних читань не тільки на тему подій 1812 р., а й з усієї історії російської церкви та держави. «Херсонські єпархіальні відомості» повідомляли, що 1912 р. є роком двох ювілеїв – 1612 і 1812 років: «Ці війни – ідейні; вони чужі користі і матеріальним вигодам; але вони підносять народний дух, осмислюють існування держави як єдиного головного організму [...]»¹⁴.

Церква та освітні заклади стали основою масштабних ювілейних заходів, а книжки та

молитви – засобом просвіти селянських дітей. У липні 1912 р. у Харківській губернії були створені губернський і повітові комітети «з ознаменування історичного ювілею». Окрім молебню Св. Синоду, планували провести паради військ, «всенародні молебні» (з обов'язковою присутністю учнів), всеношні, літургії, хресні ходи і панахиди за Олександром І та всіма загиблими героями. 19 і 26 серпня та 11 жовтня мали відбутись народні та шкільні читання з роздаванням ювілейних видань (передплату доручили земствам), а на додаток 11 жовтня – ще й шкільні святкування із скасуванням занять, церковними богослужіннями, пригощаннями та читаннями у супроводі туманних картин (слайдів)¹⁵. Таким чином, призначені для святкового читання книжки мілітарної спрямованості підносили над іншими видами нерелігійного читання.

Акцент на поєднанні патріотичного та релігійно-морального виховання ставав наочним під час воєнних кампаній. У 1904 р. у с. Киселівці Чернігівської губернії учнів привчали збирати гроші на військові потреби, колективно молитись про перемогу, а по закінченні – співати гімн перед портретом імператора¹⁶. У 1914-1915 рр. так само виховували селянських дітей у церковних школах Катеринославської єпархії, паралельно влаштовуючи спеціальні народні читання¹⁷.

У передвоєнні роки поширення мілітарної друкованої продукції поєднували із культивуванням відверто воєнізованих практик виховання. У 1911 р. у 139-ти земських школах Київської губернії (93% від загальної кількості) викладали військову гімнастику, причому у 43% випадків це робили унтер-офіцери запасу¹⁸. У 1913 р. військової ходи і гімнастиці в Єлисаветградському повіті навчали у 46 школах¹⁹, у Київському навчальному окрузі – у 268-ми. При 20 школах округу були створені «потешні роти», забезпечені рушницями, барабанами та іншим військовим приладдям²⁰. Згідно з «Положенням про позашкільну підготовку російської молоді до військової служби», дозволялось утворювати дружини із неучнівської молоді²¹.

Серед видань, створених для народу «інтелігентними» авторами, були такі, які зазнавали не меншої критики, аніж лубочна література. Нижегородський земський діяч А.І. Лебедев у передмові до п'ятого видання свого покажчика дитячої та народної літератури зауважив, що міністерські обмеження на

придбання книг для шкільних бібліотек призводило до нераціональних витрат коштів на купівлю псевдонаукових та «вузько-патріотичних» книг, таких як «військово-моральні оповідання» Тхоржевського «Красавец-солдат», «Два солдата», «Солдат», «Солдатское горе», «Лихая атака», «По-суворовски» тощо²². Власне, до шкільних та громадських книгозбірень потрапляли і окремі лубочні історії, зокрема написані в ура-патріотичному, шовіністичному дусі, з прославленням ідеалів хоробрості та вірнопідданства, як, приміром, «Битва русских с кабардинцами» чи «Походы русских войск на Хиву». Популярною серед селян була «Сказка о храбром воине прапорщике Портупее», написана колишнім кріпаком І. Кассировим, який розпочав свою літературну діяльність з твору «Приключения русского рядового солдата, возвращающегося с войны». Створену ним «Историю о храбром рыцаре Франкиле Венциане и о прекрасной королеве Рейсе» кількома накладами випустив київський видавець-лубочник Т.О. Губанов. У 1914 р. попитом користувалися видані ним же брошури «Миролюбие русских и злоба немцев», «Европейская война» тощо. Войовничі настрої суспільства підкріплювались виданнями, в яких обґрунтовувалась справедливість участі Росії у майбутній війні²³.

Орієнтована на масові смаки, дешева лубочна література додавала специфічних відтінків сприйняттю селянами героїчної теми, адже найбільш охоче селяни купували видання, які нав'язували казково-фантастичний образ війни – з обов'язковими «пристрастями» (аби «волосся ставало дибом»), авантюристично, дивами у фабулі, підкресленим протиставленням світлих і темних сил²⁴. Церковні діячі жалілись, що «народна релігійно-моральна і патріотична література» мало доступна для простого народу, який, купуючи казки про Єрусланів Лазаревичів²⁵, не розвиває релігійно-морального, патріотичного та літературного смаку: «На книгу дехто з простого народу дивиться тільки як на опис жаків, пристрастей, геройства, відваги і взагалі чогось незвичайного, фантастичного»²⁶.

Справжніми бестселерами серед селян були лубочні картинки – пістряво-нарядні, з мінімумом тексту повчального або жартівливого характеру. Окрім традиційних ілюстрацій до напівказкових перекладних романів із зобра-

женнями коней і вершників, серед них були картинки, присвячені конкретним історичним подіям. Офіційну появу воєнного лубка у Російській імперії пов'язували з розпорядженнями Петра I. У XVIII ст. ілюстрували сюжети билин, літописів, «Синопису» І. Гізеля та газетних матеріалів про російсько-пруську та російсько-турецькі війни. Щодо подій початку XIX ст., головною темою стало зображення перемог над військами Наполеона. Сюжети і образи ворогів та героїв-захисників закріпились і надалі актуалізувались під час війн, коли «мимоволі приходили на пам'ять колишні успіхи російської зброї»²⁷.

За часів російсько-японської та Першої світової війн шалений попит на лубочні картинки різко збільшував їхні накладки. За визнанням сучасників, лубок 1904-1905 рр. був надмірно насичений жорстокістю²⁸. Картинки-ілюстрації Першої світової війни мали ще одну особливість – у них відбилися лише події та подвиги успішних для російської армії кампаній 1914-1915 рр., адже з початком відступу російської армії з Галичини «лубок замовчав». Лубочна картинка відображала лише «сліпу і кріпку віру, яка не припускає думки про невдачі, хоча б і тимчасові»²⁹. Знов-таки частину картинок (із зображенням історичних осіб та урочистих церемоній з приводу воєнних перемог) в агітаційних цілях видавали і поширювали церква та уряд. За спостереженням російської дослідниці Л.В. Родіонової, з початком Великої війни лубочні картинки привертають спеціальну увагу як витвір друку, наділений інформаційною та агітаційною функціями. Наприкінці 1914 р. на московській виставці «Война и печать» експонувалось близько 300 примірників лубочних картинок. Відділ лубочних видань був представлений і на влаштованій Імператорським товариством ревнителів історії Петроградській виставці 1915 р. «Война и наши трофеи»³⁰.

Вл. Денісов у 1916 р. зазначав, що лубочні картини «немало сприяли популярності війни у народі», бо книжки і газети рідко проникали у «малограмотне село», та й їхній зміст швидко забувався, натомість лубок був «братом» чуток і небилиць. Убираючи в себе тільки-но виниклі легенди, втілював їх у конкретні традиційні форми і повертав селу близькій йому образи, хоча, за способом виготовлення був «літературою для народу», а не «на-

родною літературою». В селянських оселях історичні згадки завдяки лубку набували матеріального втілення: «листки-повісті про подвиги сірих героїв, *своїх* (тут і далі авторський курсив. – В.В.) героїв» подовгу висіли у червоних кутках хат, доки не чорніли від хатньої кіптяви. Але й після цього про них ще довго згадували: ось тут висів Козьма Крючков, Миколай Миколаїч на білому коні, взяття Москви або перехід через Карпати. На думку Вл. Денісова, таке поважне місце воєнний лубок займав не випадково – у народній свідомості війна сприймалася як «світова, космічна подія, як прояв всемогутності Бога, який *послав* війну»³¹. На жаль, у нас немає даних про те, чи відрізнялось ставлення до цих картинок у російських та українських селян.

Через обмеженість фактичних свідчень можна зробити лише обережні припущення, що лубочний образ війни був затребуваним українськими селянами. У виявлених у фонді харківського губернатора клопотаннях торгівців, які хотіли отримати дозвіл на продаж літератури селянам, зазвичай йшлося про всі книги і друковані видання, не заборонені для розносного продажу. З окремих видів друкованої продукції найбільшу зацікавленість викликала «духовно-моральна», але згадувалась і мілітарна. У березні 1893 р. священник Миколаївської церкви Лебединського повіту Л. Прядкін просив дозволу на «продаж книг релігійно-морального і патріотичного змісту»³². У 1902 р. селянин Курської губернії, мешканець м. Суми В. Манжосов «в виду моральної мети» висловлював бажання продавати «твори і картини церков монастирів і зображень воєнних дій, які відбувались з турецькими і китайськими підданими»³³. У січні 1903 р. селяни Чернігівської та Полтавської губерній О. Бабицев, Іг. Федосенко та П. Ткаченко клопотались про отримання дозволу на торгівлю «картинами з видами монастирів, церков та воєнних дій і книгами, дозволеними цензурним комітетом, по ярмарках і базарах у містах і селах Російської імперії»³⁴.

Події російсько-японської війни та революції 1905-1907 рр. сприяли популяризації серед селянства ще одного виду друкованої продукції – періодичних видань, які за оперативністю висвітлення подій беруть гору над «інтелігентними» книжками, що подовгу затверджувалися й випускалися малими накладками. Періодика стає важливим каналом трансля-

ції офіційного бачення сутності патріотизму, формування знань про війну. З'являються спеціальні випуски монархічних видань, присвячені висвітленню військових дій, як, напр., «Иллюстрированная хроника Русско-японской войны», додаток до газети «Русь» (редактор А. Суворін; до 11 лютого 1905 р. вийшло 53 числа), або виданий у Києві редакцією «Двуглавого орла» народний календар «Столетие русской славы. Отечественная война с французами в 1812 году», в якому згадки про «пролиту кров наших предків» за «єдину-неподільну Росію» поєднувались із закликами й далі охороняти «вітвар, царський престол, і батьківщину від ворогів фінляндців, всіляких жидів та їх найманих зрадників російських революціонерів»³⁵.

Ілюстративність матеріалів преси для селян, як і стилізовані образи ворогів та воїнів-захисників, відсилали до лубочної традиції. Так, сторінки московського журналу «Крестьянское дело» за 1912 р. були щедро насичені репродукціями картин на тему війни 1812 р. У листопадовому числі журналу мілітарна тема була підтримана статтею Гр. Перского «Міжнародне становище Росії і Балканська війна», а перша сторінка – прикрашена світлою, на якій болгарські воїни стали на одне коліно перед проїжджаючим повз них царем Фердинандом, що було прозорою алюзією ідеї жертвовної готовності битися за «царя і вітчизну».

Удоступнення періодики для селянства супроводжувалося появою нового способу маніпулювання громадською думкою – проведенням опитувань. У 1905 р. редакція журналу «Пахарь»³⁶ провела таке опитування для з'ясування бажаності продовження війни з Японією. Поряд з іншими підданими імперії, нібито уряд підтримали мешканці всіх українських губерній – 11279 підписантів і 214768 «за довіреністю». Висновок легітимізував великодержавницькі мілітаристські плани: «На підставі цих відповідей можна сміливо стверджувати, що корінне російське населення стоїть *поголовно* за продовження війни, чого б вона не коштувала»³⁷. Зміст наведених листів мав засвідчити масове переконання у тому, що урядовій політиці противилися хіба що інтелігенція («мирські захребетники»), революціонери, «зжидовілий Росіянин», «Єврей», «Поляк», «Німець» та «Європа з Америкою». Відповіді унаочнювали і результати патріоти-

чного виховання: серед опитаних селян були ті, хто сподівався на появу «нових Мініна і Пожарського», згадував великі перемоги «наших дідів і прадідів» у 1812 р., 1855 р. та під час 60-річних війн на Кавказі³⁸.

Вплив на українських селян офіційного уславлення героїки постійної військової активності імперії (і повсякчас готових за неї гинути воїнів) корегувався з огляду на загальний рівень освіченості й доступність для них літератури такого змісту в межах тодішньої системи культурно-освітніх закладів. Проблеми були навіть з найбільш доступними для селян учнівськими бібліотеками. Школи були відкриті не у всіх населених пунктах, а бібліотеки – не у всіх школах. Не вистачало книг для позашкільного читання, а наявні не відповідали запитам селян: так, у 1904 р. шкільні бібліотеки трьох повітів Таврійської губернії містили 108278 історичних книг різних найменувань, з них тільки 13,4% були затребувані читачами³⁹. На думку завідувачів шкільних бібліотек Київської губернії, у 1909 р. інтерес відвідувачів знижувався через нестачу газет і журналів, творів сучасних письменників і літератури українською мовою⁴⁰. Бажав кращого й загальний рівень грамотності. На початку 1913 р. у Харківській губернії читачі 775 земських народних бібліотек склали лише 6% селянського населення губернії⁴¹. Давалася ознака й відсутність у селянчитачів базових знань з історії та географії. Напередодні Першої світової війни історія не входила до обов'язкової програми однокласних сільських шкіл; не існувало розробленої методики її викладання у сільських школах – формальне заучування історичних імен і дат швидко щезало з пам'яті учнів. Засвоєнню матеріалу заважала переповненість шкіл учнями і недостатня фахова підготовка вчителів.

Крім того, незважаючи на офіційні обмеження доступу друкованої продукції до селян, імперські органи влади не досягли монопольного ідейного впливу на селянство. Відстоювати офіційну візію «патріотизму» доводилось не тільки у дискусіях з толстовцями і «сектантами», які пропагували пацифістські ідеї⁴². Політизація та радикалізація національних і соціальних рухів супроводжувались урізноманітненням уявлень про «батьківщину» (за яку варто вмирати) та «обов'язок перед народом», а також погляду на те, що вважати геройством – насилля над зовнішнім ворогом або над

представниками державної влади.

Фінський літературознавець Б. Хеллман вважає, що лубочна література становила важливу частину мобілізації свідомості простого народу під час Першої світової війни, але робила це «спонтанно, невміло і навряд чи успішно»⁴³. Виглядає так, що ті ж риси були притаманні поширенню мілітарної літератури і до війни.

У цілому можна висувати, що прищепленню українському селянству імперських патріотичних цінностей сприяло розповсюдження як проурядової «інтелігентської» літератури для народу (включно з матеріалами періодики), так і лубочних видань. Поширення мілітарної друкованої продукції поєднувалось із комеморативними заходами та впровадженням воєнізованих практик виховання селянських дітей. Проведення військових парадів, церковних служінь, молитов та пригощань доповнювалось організацією народних читань і роздаванням брошур військово-історичного змісту. В ході цих процесів відбувалось взаємне пристосування: селяни, хоч і вибірково, але потроху ознайомлювались з певним набором фактів і цінностей (хоча б на рівні «без війни не можна»); натомість автори і видавці мали враховувати селянську орієнтацію на ілюстративність і апеляцію до міфологізованого сприйняття світу. Культивування образу війни (з акцентуацією мілітарної лексики, чорно-білим ідеологічним поділом світу та утворенням стереотипних образів ворогів і героїв) для впливу на масову свідомість пізніше було ефективно використане наступниками російської імперської влади.

У подальших дослідженнях здається доцільним вивчення альтернативних імперській версій патріотичного виховання та спроб їх впровадження.

¹ Belokonskiy I.P. Lubochnaya literatura o russko-yaponskoy voynе // *Obrazovanie*. – 1904. – #7. – S.105-112; Denisov V.I. Voyna i lubok. – Pg., 1916. – 36 s. ta in.

² Obolenskaya S.V. Obraz nemtsa v russkoy narodnoy kulture HVIII-НІН vv. // *Odissey*. – М., 1991. – S. 160-185; Hellman B. Pervaya mirovaya voyna v lubochnoy literature // *Materialyi Mezhdunarodnogo Nauchnogo kollokviuma 1-5 iyunya 1998*. – SPb., 1999. – S. 303-314; Senyavskaya E.S. Psihologiya voynyi v НН v.: istoricheskiy opyt Rossii. – М., 1999. – 382 s.; Vashik K. Metamorfozyi zla: Obraz vraga v nemetskom i sovetskom istoricheskom plakate // *Rodina*. – 2002. – #10. – S 15-17 ta in.

³ Jahn H.F. «For Tsar and Fatherland»? Russian Popular Culture and the First World War // Frank S.P., Steinberg M.D. (eds.). *Cultures in Flux: Lower-Class Values, Practices and*

Resistance in Late Imperial Russia. – Princeton, NJ, 1994. – P. 131-146; Jahn H.F. Patriotic Culture in Russia during World War I. – Ithaca, NY, 1995. – XIV, 229 p.

⁴ Petrov S.S. Knyzhkova sprava v Kyjevi. – K., 2002. – 344 s.

⁵ Lysenko O.V. Vytoky antypatriotychnykh nastroyiv v rosiyskiy armiyi u roky Velykoyi viyny // Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st. Zbirnyk naukovykh prats / NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny; holova redkolehiyi O.P. Reyent. – K., 2014. – Vyp 23. – S. 214-226.

⁶ Materialyi Mezhdunarodnogo Nauchnogo kollokviuma 1-5 iyunya 1998. Vkaz pr. – S. 364.

⁷ Senyavskaya E.S. Vkaz tv. – S. 257.

⁸ Knigi, dopuschenyie M.N.P. v 1901 godu dlya narodnykh chteniy, bibliotek, narodnykh uchilish i proch. // Zemskiy Sbornik Chernigovskoy gubernii. – 1902. – #9. – S. 31-79; #10. – S. 38-74; Podolskie Eparhialnyie Vedomosti. – 1890. – #33. – S. 624- 630; Hersonskie Eparhialnyie Vedomosti. Otdel neofitsialnyy. – 1912.. – #1. – S.4-16 ta in.

⁹ Ekaterinoslavskogo zemstva. – Ekaterinoslav, 1904. Vestnik Ekaterinoslavskogo zemstva. – Ekaterinoslav, 1904.

¹⁰ Pravila i programmyi dlya tserkovno-prihodskih shkol i shkol gramoty. – Izd. 2, ispr. – SPb, 1894. – S. 16-19, 109-112.

¹¹ Knigi, dopuschenyie M.N.P. v 1901 godu dlya narodnykh chteniy, bibliotek, narodnykh uchilish i proch. Vkaz pr.

¹² Petrov S.S. Vkaz pr. – S. 190.

¹³ Tam samo. – S. 201 – 202.

¹⁴ Hersonskie Eparhialnyie Vedomosti. Otdel neofitsialnyy – 1912. – #1. – S. 1 – 4.

¹⁵ Zhurnal Kharkivskoho komitetu z oznamenuvannya u Kharkivskiyi huberniyi storichnoho yuvileyu Vitchyznyanoyi viyny 1-ho lypnya 1912 roku. – Derzhavnyy arkhiv Kharkivskoyi oblasti (dali – DAKhO), f.3. Kantselyariya Kharkivskoho hubernatora, op. 285, od. zb. 267, ark. 26-26 zv.; Vidomstvo Pravoslavnoho virospovidannya Arkhiyepyskopa Kharkivskoho i Akhtyrskoho 13 serpnia 1912 r. – Tam samo, ark. 295-296.; Kopyia. Protokol Kharkivskoho povitovoho komitetu, zasnovanoho dlya urochystoho oznamenuvannya 100-richnoho yuvileyu Vitchyznyanoyi viyny 1912 roku. Zasadnaya 31 lypnya 1912 r. – Tam samo, ark. 203-204.

¹⁶ Pribavlenie k Chernigovskim Eparhialnyim izvestiyam. Chast neofitsialnaya. – 1904. – #6 – S.243 – 244.

¹⁷ Otchet o sostoyanii tserkovnykh shkol Ekaterinoslavskoy Eparhii za 1914-1915 uch. god. – Ekaterinoslav, 1915. – S. 27.

¹⁸ Otchet o zemskikh shkolah i zemskikh vneshkolnykh prosvetitelnykh meropriyatiyah v Kievskoy gubernii za 1911 god. – K., 1913. – S. 49.

¹⁹ Narodnoe obrazovanie v Elisavetgradskom uezde Hersonskoy gub. v 1913 godu. – Elisavetgrad, 1914. – S. 51.

²⁰ Otchet popechitelya Kievskogo uchebnogo okruga o sostoyanii nachalnykh uchilish za 1912 god. – K., 1913. – S.26 – 29.

²¹ Narodnaya shkola, rukovodstvo dlya uchiteley i uchitel'nits nachalnih narodnih uchilish. Chast 1. Nastolnaya spravochnaya kniga / Sost. A. Anastasiev. – Izd. 10-e. – M., B.g. – S. 592-594.

²² Lebedev A.I. Detskaya i narodnaya literatura. – 5-e, pererab. izd. – Nizhniy Novgorod, 1908. – S.6.

²³ Petrov S.S. Vkaz pr. – S. 136, 215 – 216.

²⁴ Karoyeva (Solomonova) Tetyana. Ukrayinska lubochna knyha yak riznovyd masovoyi literatury: knyhoznavchyy pohlyad // Visnyk Knyzhkovoyi palaty. – 2014. – #2. – S.1-6; Korepova K.E. Russkaya lubochnaya skazka // Elektronnyy

resurs: <http://www.dissercat.com/content/russkaya-lubochnaya-skazka> – Nazva z ekrana.

²⁵ Yeruslan Lazarevych ta Bova Korolevych – uslavleni chyselnymy voyennymy i lyubovnymy pokhodenkamy heroyi populyarnykh sered selyanstva lubochnykh kazok, shcho byly pererobkamy serednovichnykh yevropeyskykh tvoriv.

²⁶ Kievskie Eparhialnyie Vedomosti. – 1894. – #14. – S.405-411.

²⁷ Snegirev N. Lubochnyie kartinki russkogo naroda v moskovskom mire. – M., 1861. – S. 69-73; Denisov VI. Vkaz pr. – S.7-14.

²⁸ Belokonskiy Y.P. Vkaz. pr.

²⁹ Denysov VI. Vkaz pr. – S. 3, 6.

³⁰ Rodionova L.V. Vyistavki russkogo lubka: ih rol i kommunikativnaya funktsiya v protsesse sotsialno-kulturnogo i nauchnogo priznaniya narodnykh kartinok // Elektronnyy resurs: rumchten.rsl.ru/assets/files/.../1107251841.doc – Nazva z ekrana.

³¹ Denysov VI. Vkaz pr. – S. 2-3.

³² Klopotannya svyashchenyka Mykolayivskoyi tserkvy, slobody Terny Lebedynskoho povitu Leonida Pryadkina.04.03.1893. – DAKhO, f.40 Kharkivska dukhovna konsystoriya, op. 66, od. zb. 1146, ark. 1-1 zv.

³³ Klopotannya selyanyna Kurskoyi huberniyi Vasylya Fedorova Manzhosova.1902. – Tam samo, f.3 Kantselyariya Kharkivskoho hubernatora, op. 283, od.zb. 240, ark. 176-176 zv.

³⁴ Klopotannya selyanyna Chernihivskoyi huberniyi d. Pryvalivky Oleksiya Fedorova Babycheva. 24.01.1903. – Tam samo, od.zb. 356, ark. 14-15 zv.; Klopotannya selyanyna Chernihivskoyi huberniyi d. Ponurivky Ihnata Konstantynova Fedosenka. 24.01.1903. – Tam samo, ark.16-17 zv.; Klopotannya selyanyna Poltavskoyi huberniyi 3-ho Sarskoho khutora Pavla Hryhoryeva Tkachenka. 24.01.1903. – Tam samo, ark.18-20 zv.

³⁵ Stoletie russkoy Slavyi. Otechestvennaya voyna s frantsuzami v 1812 godu. Narodnyy zhiznennyiy kalendar na 1912 god. – K., 1912. – S. 1-3.

³⁶ Zhurnal «Pakhar» – dodatok do moskovskoyi shchotyzhnevoyi pravoslavno-monarkhichnoyi hazety «Russkoe Delo», yaka vydavalas u 1886-1890, 1905-1910 rr. (holovnyy redaktor – S.F. Sharapov). (Serhey Fedorovych Sharapov) // Elektronnyy resurs: http://www.hrono.ru/biograf/bio_sh/sharapov_sf.php – Nazva z ekrana.

³⁷ Narodnyie otvety na zapros redaktsii zhurnala «Pahar» (voevat ili miritsya?). Osoboe besplatnoe prilozhenie k #33 «Russkogo Dela» 1905 g. – M., 1905. – S.3; 135-162.

³⁸ Tam samo. – S. 21, 42, 62-66, 76.

³⁹ Kratkiy obzor polozheniya nachalnogo narodnogo obrazovaniya v Tavricheskoy gubernii za 1904 g. – Simferopol, 1906. – S.42-44.

⁴⁰ Otchet o zemskikh shkolah i vneshkolnykh prosvetitelnykh meropriyatiyah Zemskogo Upravleniya Kievskoy gubernii za 1909 god. – K., 1910. – S.18.

⁴¹ Narodnyie biblioteki Harkovskoy gubernii. Stat. obzor v 1912 godu. – B.m., B.g. – S.47-48.

⁴² Pribavlenie k Chernigovskim Eparhialnyim izvestiyam. Chast neofitsialnaya. – 1904. – #21 – S.746- 757; 1905. – #6 – S. 193-200.

⁴³ Materialyi Mezhdunarodnogo Nauchnogo kollokviuma 1-5 iyunya 1998. Vkaz. pr. – S. 377 – 378.